

Dr. Elvira SULTREKOVA TL3012 Hakas Türkçesi VI
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara,
2020

Модальной сөстөр

Модальность паза аның пїдїрілчеткен оңдайлары

Модальность — ол чохтағдағы сағыстың ибїркі нимелерге теелїзїн таныхтапчатхан категория. Көзїдїмге алза:

Пуўн чылығ тїп чохтағнаң чоохтанчахтан кїзї сынында полчатхан нимеденер искїрче;

Пуўн чылығ поларчых — пу чохтағдағы действие чоохтанчатхан кїзее хыныстығ полчатханы чарыдылча;

Пуўн чылығ полгадағ — чоохтанчатхан кїзїнїң сағызынаң, полар туста действиенїң иртірілгедегїн (чоохтағны) таныхтапча.

Хакас тїлїнде чоохтанчатхан кїзїнїң ибїркі нимее теелїзї пасха-пасха оңдайларнаң таныхталча — лексичесай, морфологической, синтаксической.

Глаголның наклонение формазы — өнетїн модальностьты таныхтирға киректелчеткен морфологической оңдай полча. Ол аймах-пасха модальной тузаларны читїр полчатхан категория полча.

Модальностьтың синтаксической оңдайлары — ол аймах-пасха тузалығ кирїлген паза суғылған сөстөр паза пүдїрістер (сөс пїрігїстерї паза чоохтағлар): *минїң сағызымнаң, аның чоогынаң, сынны чоохтаза, көнї чоохтаза, кем пїлер, ікїнчїлер чох* паза ан.п. Көзїдїмге алза: **Минїң сағызымда, чалбыраныстығ сын көөленїс чир чүрегінең сыхчатхан хара суға төйї поларға кирек (МК). Сыннаң чоохтаза, Талнай Пикенович, статьяның сын авторы синзїң (МК). Син, тїпче, киигеске төйїзїң (МК).**

Модальностьтың пасха-пасха тузалары искїрігїлїг (чөпсїнїстїг, тоғырластығ), сурығлығ, кўстеглїг, хысхырымның чоохтағларнаң читїрілчелер. Тиңнестїрїңер:

Часхы.

Магаа пірдеезі тоғаспаан.

Сых мыннаң!

Кемдір пу?

Суғ магаа!

Одырыңар.

Киртін син агаа пу нименің соонаң!

Нёос пу аның палазы?

Модальностьтың лексической оңдайын пасха-пасха чоох чардыхтарына кірчеткен сөстер пүдірчелер:

1) адалыстар: *сын, тайма, ікінчілес, оңдай* паза ан.п.

2) пілдірістер: *орта, саба, чой, ікінчілестіг, киртістіг, пілдістіг* паза ан.п.

3) иділістер: *ікінчіле-, ікінчілебе-, киртін-, киртінме-, чойлан-, чойланма-, чіглен-, чігленме-, сағын, хын-, күстен-* паза ан.п. Олох туста пу сөстер грамматической пілдіріглерінең пасхалалчалар — олар постарының чоох чардыхтарына килістіре хубулчалар.

Пу пос алынча киректелчеткен сөстерні модальной сөстердең пасхалирға кирек. Олар тузаларынаң, хубулыстарынаң паза тузаланылчатханнарынаң пасхалалчалар.

Модальной сөстер чоох чардығы полчатханы

Модальной сөстер ползыиінаң чоохтанчатхан кізі поэнының тиксі чооғын алай аның чардығын ибіркі нимелерге теелчеткенін паалапча. Олар хубулбинчалар. Чоохтағдағы пасха сөстернең палғалыспинчалар, чоохтағның пүдізінде интонация ползыиінаң пөлілчелер. Көзідімге алза:

Арса, кічігдегі нанчым, міні сағып, ам даа аар-неер харахсынча? (АХ) — чоохтанчатхан кізі действиелерні сынында полғадағ чілі көзітче;

Пілдістіг, мында япон паза англия тілдерін пілері хайди даа киректелче

(ХЧ) — чоохтанчатхан кізінің сағызы хоостыра, аның чооғы ибіркіге килістіре полчатханы көзіділче.

Модальной сөстернің тузазы хоостыра пөліктері

Тузазы хоостыра модальной сөстер ікі пөлікке чарылчалар.

1. **Чөпсіністіг** тузалығ модальной сөстер: сын, сыннаң, сынап, сынап таа, сыннаң даа, орта, ікінчілес чох (чоғыл), пілдістіг, оңарылыстығ. Олар чоохтанчатхан кізінің чоохтағдағы сағысха киртінчеткенін, пасха кізее аны киртістіг иде читірерге полысчалар, сын модальностьты таныхтапчалар: **Сыннаң даа, хайхастығ харахтар Валяның (АХ). Ікінчілес чоғыл, пу киректе математик поэты ыролығ (ВТ).**

2. **Ікінчілес** тузалығ модальной сөстер: арса, неке, хынза, ікінчілестіг. Пу пөліктің сөстері кізее чахсы ізенминчеткенін, ікінчілепчеткенін таныхтирға полысчалар, олар полғадағ модальностьты таныхтапчалар: **Ол, неке, олған туснаң анымчохтасханым полған (ВТ). Ансах істінде сағынчатхан, арса, оолғы ам аалзар айланар (ИТ). Прай ниме орнында ползын, хынза, корреспондент чылғыларны көрерге хынар (МК).**

Идер тоғыстар

1. Арланған сөстернің тузаларын чарыдыңар, чоохтанчатхан кізінің чооғына олар хайдағ туза пирчелер.

1. Арса, тұлгү пеер суға сомарға килген полчаң? (Н. Слад.) 2. Сыннаң даа, азахтарың, тайлығып, аар-пеер ле чылысчалар. (Н. Слад.) 3. Пілдістіг, пулан оларны ибіре парбаан, че хойығ хазыңнар аразынзар кірібіскен, поэын ідөк ле пулғап. (Г. Скреб.) 4. Ачырғастығ, оолахтарға пүүн оң полбиндыр. (И. Кост.) 5. «Хынза, саасхан тігі дее ағассар учуғыбызар», — тіп махтан тур арғызы. (И. Кост.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.